

Віктор Грамма,

к.б.н., доц. Харківського інституту культури

Ніна Березюк,

головний бібліограф ЦНБ

Харківського державного університету

Світлана Глибицька,

головний бібліограф ЦНБ ХДУ

До аналізу наукової спадщини М.Г.Швалба (1926-1995)

У статті розкривається професійна і творча діяльність першого в історії ЦНБ Харківського державного університету (ХДУ) лауреата премії ім. К.І.Рубинського, видатного українського бібліографа Михайла Григоровича Швалба. Під його керівництвом лише в 1975-1980 рр. науково-бібліографічний відділ ЦНБ підготував і видав стільки бібліографічних покажчиків, скільки всі університетські бібліотеки республіки разом [10]. Саме завдяки зусиллям Швалба бібліографічна діяльність ЦНБ вийшла на якісно нові рубежі.

Він - автор понад 150 бібліографічних, наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, мав своїх учнів, які нині втілюють у життя його ідеї [1].

М.Г.Швалб народився 29 грудня 1926 р. в селищі Баранівка на Житомирщині у сім'ї робітника порцелянового заводу. В дитинстві через нещасний випадок став інвалідом. Виховувався в дитячому будинку, навчався у спеціалізованій школі-інтернаті для дітей з обмеженою рухливістю. У 1941-1943 р. перебував у евакуації (м.Чимкент Казахської РСР), де з відзнакою закінчив середню школу.

З 1944 по 1949 рр. - студент біологічного факультету Харківського університету. За відмінне навчання одержував іменну стипендію*.

Готувався до аспірантури, але

* У 1947 р. почав спеціалізуватися в галузі експериментальної морфології на кафедрі зоології безхребетних під керівництвом професора Е. Ю.Уманського. У 1948-1949 р. виконав дипломну роботу з гістологічного аналізу регенерації кришталіка ока у безхвостих амфібій. Академік АН України В.Шахбазов писав: «Молодий учений виділив фермент гіалуронідазу і запропонував оригінальну методику його використання у регенераційних процесах (тепер цей фермент широко використовують у медицині для загоювання ран), але авторства за М.Г.Швалбом визнати не встигли» [14]. Матеріали цього дослідження пізніше було видруковано на сторінках «Трудов НИИ биологии ХГУ».

репресивна кампанія - цього разу в біології - перекреслила плани талановитого юнака: йому, учневі опального професора Е.Уманського, всі шляхи в науку були закриті. І перспективний дослідник змушений був піти працювати бібліографом у ЦНБ Харківського університету. Не маючи ніг, на незручних протезах майже 40 років долав він її сходинки. У ній захопився бібліографією, яка стала справою всього життя.

Роботу в бібліотечі М.Швалб розпочав поруч з такими досвідченими бібліографами, як Х.Надель, Е.Беркович, В.Станішевський, складаючи покажчики змісту періодичних видань університету.

Його перша бібліографічна праця відбиває діяльність відомого хар-

ківського лікаря Л.Л.Гіршмана. У 1955 р. Швалб укладає фундаментальний покажчик змісту «Трудов Общества испытателей природы при Харьковском университете» за 1869-1930 рр. (редактор - гідробіолог, проф. Л.А.Шкорбатов).

Працьовитий, інтелігентний і привабливий юнак став улюбленцем колективу ЦНБ. У повоєнні роки він був одним із перших бібліографів-галузевиків, випускників університету, які стали осердям науково-бібліографічного відділу. Швидко піднявся по службових сходах від рядового бібліографа до керівника відділу. Вже в жовтні 1956 р. його призначають на посаду головного бібліографа з виконанням обов'язків завідуючого науково-бібліографічним відділом. З 1979 р. керує науково-редакційним відділом. З квітня 1985 по січень 1989 р. - заступник директора ЦНБ з наукової роботи.

Аналізуючи досвід великих наукових книгозбірень, розвиток нових бібліотечних технологій, Михайло Григорович стає в колективі генератором нових ідей, арбітром з найважливіших питань діяльності дуже складного організму бібліотеки. За його безпосередньою участю з 1956 по 1962 рр. ЦНБ одна з перших серед університетських бібліотек перевела свій каталог тримільйонного фонду на нову схему ББК.

Як голова технічної комісії з реорганізації бібліотеки, ретельно вивчав досвід передислокацій найбільших вітчизняних бібліотек і запропонував ученій раді університету основні принципи розміщення книгосховища, що й було невдовзі успішно реалізовано в зведеній новій споруді вузу [18].

Ще в 50-ті роки для піднесення рівня бібліотечно-бібліографічної культури в університеті Михайло Григорович запропонував читати новий навчальний курс «Основи бібліографії та інформатики» для першокурсників усіх факультетів, проводити спеціальні заняття з дипломниками, аспірантами.

М.Швалб - ініціатор заснування Музею праць учених ХДУ [15, 4].

брав участь у вдосконаленні структури бібліотеки, системи її каталогів, обслуговування читачів. Його виступи на наукових конференціях, виробничих нарадах, публікації з бібліотеко- та бібліографознавчих проблем завжди викликали жвавий інтерес фахівців.

У 70-ті роки М.Швалб разом з В.Мазманьянц приступає до створення покажчиків з історії ЦНБ. У збірнику «Бібліотекознавство та бібліографія» (Х., 1974) було надруковано їхній нарис про незаслужено й досі забутого видатного вітчизняного бібліотекаря, директора ЦНБ (1895-1930) К.Рубинського.

За своє життя Михайло Григорович уклав (чи відредагував) понад 140 бібліографічних посібників. До того ж, жодне з видань ЦНБ не вийшло без його участі - а побачило світ їх за роки його роботи більше як 400 [6, 5].

Створена ним система посібників з урахуванням специфіки бібліотеки й потреб різних категорій читачів охоплює основні галузі знань, види й типи бібліографічних праць, і вже 50 років успішно використовується вченими університету. Ці покажчики відповідно до цільового й читацького призначення можна поділити на чотири блоки:

1. Науково-допоміжні для вивчення історії університету:

- змісту періодичних видань вузу;
- персональні та біобібліографічні посібники вчених університету;

- покажчики безпосередньо з історії університету та його підрозділів: ЦНБ, окремих факультетів, кафедр, наукових товариств, наукових шкіл чи напрямів.

2. Науково-допоміжні покажчики з найактуальніших наукових проблем, що розробляються вченими університету (охорона природи, вторинна іонно-іонна емісія, смугові лінії і пристрої надвисоких частот, гетерозис*, високомолекулярні ком-

* Гетерозис - прискорення росту, збільшення розмірів, підвищення життєстійкості й плодючості гібридів першого покоління порівняно з батьківськими формами рослин чи тварин.

плексні сполуки, горькознавство в Україні, шевченкознавство у скандинавських країнах, методика викладання української мови тощо).

3. З каталожної бібліографії, що розкривають фонди бібліотеки (дисертації, захищені в університеті; прижиттєві видання визначних діячів науки, культури, майстрів художнього слова; рідкісні видання (інкунабули); продукція друкарні ХДУ у фондах бібліотеки; нові надходження зарубіжної літератури, зведені покажчики бібліографічних посібників у фондах вузівських бібліотек міста).

4. Рекомендаційні посібники на допомогу навчальному процесу:

- з вивчення окремих дисциплін (гетерозис, фізіологія людини й тварини та ін.);

- з методики викладання у школах історії, фізики, біології;

- для підвищення рівня бібліографічної культури («Біологу про бібліографію» тощо).

Цей поділ умовний, оскільки задля орієнтації в бібліографічних ресурсах можна виділити покажчики з кожного блоку. Тому оглянемо найголовніші напрями бібліографічної діяльності М.Швалба в їх межах.

Приблизно четверта частина його праць у цій галузі - біобібліографічні посібники. Ще в середині 50-х років завдяки підтримці тодішнього ректора університету академіка І.М.Буланкіна науково-бібліографічний відділ став працювати над фундаментальним біобібліографічним покажчиком робіт учених вузу за 1933-1956 рр. М.Швалб підготував розділ «Биологический факультет» (с. 415-569, 1306 назв). Хоча посібник залишився в машинопису (4 т., 799 с., 6894 назви), він є важливим джерелом інформації. За участю М.Швалба у серії «Біобібліографія вчених Харківського університету» вийшов цілий ряд покажчиків, присвячених: біологам - академіку І.Буланкіну (1982), професорам - О.Коршикову (1989), О.Матвієнко (1990), В.Махінку (1987), С.Медведеву (1991), О.Нагорному (1989), Є.Париній (1987), Ю.Прокудину (1987), В.Станчинському (1977,

1992), Т.Страхову (1990), В.Шахбазову (1987, 1991); геологу В.Макридіну (1992); фізикам - І.Залюбовському (1977), А.Ковалю (1993); механіку І.Тарапову (1986); хімікам - М.Комарю (1978), В.Лаврушину (1982), Є.Хотинському (1970); історіку-славісту М.Дринову (1985); історикам - Д.Багалію (1992), В.Астахову (1991), Б.Шрамку (1991), К.Гриневичу (1991), І.Шерману (1991); психолінгвісту Г.Єйгеру (1995).

У 1965 р. «Вестник ХГУ» видрукував біобібліографічний посібник творчості видатного астронома, академіка М.Барабашова. У серії «Библиография ученых УССР», що видавала ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР, вийшов покажчик праць фізіолога академіка В.Нікітіна (1982), а в «Научно-библиографической серии АН СССР» - внутрішньокнижковий покажчик праць видатного зоолога, академіка О.Нікольського (1983), який тривалий час очолював кафедру зоології в ХДУ. 1991 р. в Тбілісі побачив світ біобібліографічний покажчик, присвячений фізику К.Степанову.

У межах програми «Документальна пам'ять України» (розроблено ЦНБ ім. В.І.Вернадського) М.Швалб і В.Грамма уклали фундаментальні покажчики, що відбивають діяльність репресованих екологів - піонерів природоохоронного руху, професорів ХДУ В.Станчинського (1977) та С.Медведева (1991).

Покажчик про В.Станчинського [13, 18] привернув увагу багатьох зарубіжних дослідників. Так, історик з Аризони (США) Дуглас Вайнер спеціально приїхав до Радянського Союзу, зібрав додатковий джерельний матеріал у державних музеях та сімейних архівах екологів і захистив докторську дисертацію (опублікував її у вигляді солідної монографії) [19]. Перекладену російською мовою книгу перевидано під назвою: «Экология в Советской России: Архипелаг свободы: заповедники и охрана природы» [2].

Це дослідження сприяло відновленню світового пріоритету нашого співвітчизника В.Станчинського як

фундатора нової науки - біоценології - теоретичної бази охорони природи.

Другий суттєвий напрям бібліографічної діяльності М.Швалба - це створення науково-допоміжних покажчиків змісту періодичних видань ХДУ «Систематический указатель к «Запискам Харьковского университета» за 1874-1919 гг.» (1953), «Систематический указатель к «Трудам Общества испытателей природы при Харьковском университете (1869-1930)» (1955), «Систематический указатель к «Ученым запискам Харьковского университета, трудам факультетов и НИИ» за 1934-1953 гг.» (1955), «Указатель к «Трудам общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете» за 1883-1915 гг.» (1955), «Систематический указатель к «Вестнику Харьковского университета», № 1-200» (1984, 1986, 1987, 1990) і, нарешті, «Систематичний покажчик до «Ученых записок Харьковского университета», праць факультетів та науково-дослідних закладів за 1954-1966 рр.» (1992).

Таку ж систему являють собою каталоги дисертацій, захищених у ХДУ. З трьох виданих бібліотекою покажчиків два останні підготовлено за участю та редакцією М.Швалба (1975, 1991) (дисертації за 1961-1980 рр. можуть використовуватися в каталожній бібліографії).

Третя група - покажчики власне з історії ХДУ, п'ять випусків котрих узагальнюють матеріали за 175 років його функціонування (1805-1980), а також покажчик літератури «История Центральной научной библиотеки ХГУ» (1993). До цієї серії належать бібліографічні покажчики з історії історико-філологічного (1993), фізико-математичного, медичного та юридичного факультетів вузу (три останні випуски ще чекають на друк).

До цього ряду можна віднести покажчики робіт астрономічної обсерваторії (1981), що охоплюють 1189 документів за 1868-1986 рр., покажчик праць з генетики й цитології за 50 років (1933-1983), два покажчики праць харківського від-

ділення Географічного товариства України (1970, 1977) (включають літературу за 1964-1975 рр.); покажчик праць кафедри історіографії, джерелознавства та археології за 30 років (1994), покажчики літератури з таких розроблюваних у ХДУ наукових напрямів, як гетерозис - за 1966-1973 рр. (1973); історія Харківської наукової школи вікової фізіології, біохімії та біофізики (1992), історія слов'янознавства в ХДУ (1988, 1990); історія давнього світу в ньому (1992) - усі підготовлені за участю чи редакцією М.Швалба. Завдяки цим працям створюється бібліографічний літопис одного з найстаріших в Україні університетів.

Особливий блок науково-допоміжних посібників - покажчики літератури, що укладалися науковцями ХДУ. Так, у випуску покажчиків, присвячених проблемам гетерозису, безпосередню участь брав професор університету академік В.Шахбазов, «Охрана и рациональное использование природы» - к.б.н. І.Кривицький та А.Драголі, «Фауна и флора Харьковской области» - к.б.н. В.Грамма та І.Кривицький, «Высокомолекулярные комплексные соединения» - д.х.н. В.Толмачов. До підготовки біобібліографічних покажчиків залучалися також професори О.Матвієнко, Ю.Прокудін, В.Кравченко, О.Коченков, Г.Дубинський та ін.

Плануючи наукову бібліотечно-бібліографічну роботу, М.Швалб враховував специфіку наукових досліджень та шкіл ХДУ, актуальність їх тематики. Його значний науковий діапазон, безпосередні зв'язки з кафедрами, розуміння потреб учених - усе це сприяло тому, що бібліографічний доробок бібліотеки, як базове джерело, широко використовується дослідниками.

Серед рекомендаційних покажчиків на допомогу навчальному процесу - видання типу «Геологу о библиографии». Вони послужили додатком до навчального курсу «Основи бібліографії та інформатики». У ЦНБ випущено дві групи цих видань: перші, укладені в 50-х роках, називалися «Бібліографічні пам'ят-

ки», другі, досконаліші, охоплювали галузі багатьох знань (біологію, геологію, географію, фізику, математику, хімію, економіку, історію тощо). Дуже цікавими з цього погляду є підготовлені за участю Михайла Григоровича «Методические рекомендации по оформлению дипломной и научной работы», що витримали два видання (1987, 1988) і стали підручною книгою багатьох науковців.

Великого значення М.Швалб надавав координації та кооперації бібліографічної діяльності ЦНБ з іншими науковими бібліотеками регіону для формування єдиного довідково-інформаційного фонду Харкова, включаючи й комплектування зарубіжними виданнями. Саме в цьому він вбачав роль науково-методичного відділу ЦНБ університету як головного координаційного й методичного центру бібліотечно-бібліографічного обслуговування користувачів у регіоні.

Одним із засобів координації, кооперування та планування бібліографічної діяльності, на його думку, могли б стати покажчики бібліографічних посібників. Цю ідею М. Швалб спільно з бібліографами інших споріднених вузів реалізував у зведених каталогах бібліографічних посібників (1970, 1974, 1977, 1981), а 1962 р. разом з Харківською науковою медичною бібліотекою працював над зведеним каталогом бібліографічних посібників медичної тематики з наукових книгозбірень міста.

ЦНБ ХДУ з 1968 р. видає регіональний зведений каталог зарубіжних видань «Список новых иностранных книг, поступивших в библиотеки вузов г.Харькова». Редактором перших випусків був М.Швалб.

Його досвід щодо координації та кооперування бібліографічної діяльності в регіоні варто було б використати для організації єдиного фонду інформаційних видань, об'єднавши зусилля всіх наукових бібліотек міста.

Багато працював М.Швалб над системою посібників каталожної бібліографії, серед котрих виділимо

«Издания типографии Харьковского университета в фондах ЦНБ». За допомогою цього видання, що є складовою частиною створюваної в Україні національної репертуарної бібліографії, можна простежити особливості розвитку видавничої справи у Харкові періоду 1805-1960 рр.

В останні роки життя, працюючи над «Биобиблиографическим словарем ученых Харьковского университета», М.Швалб виявив багато прогалин у системі бібліографічних посібників репертуарної, каталожної та видавничо-книготорговельної бібліографії Харкова, зокрема відсутність покажчика видань, надрукованих у місті з 1880 по 1923 р., спонукала до подальшого укладання відомого «Указателя книг и брошюр, напечатанных в Харькове с 1805 по 1879 год», підготовленого помічником бібліотекаря університетської бібліотеки Г.Чиріковим. На думку Михайла Григоровича, покажчик міг би базуватися на алфавітному службовому каталозі Харківської наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка. Це - заповіт сучасним і майбутнім бібліографам-харків'янам.

Втілюється в життя ідея М.Швалба про «Биобиблиографический словарь ученых Харьковского университета (1805-1995)». Нещодавно вийшов редактований і укладений ним перший том цієї серії, присвячений ректорам університету (1805-1919, 1933-1995). Цю роботу Українською бібліотечною асоціацією відзначено як «Бібліографічний посібник року» в Україні [11].

Подібні праці важливі ще й тому, що в них відображається історія ХДУ, його місце у розвитку вітчизняної і світової науки.

Новітні наукові розробки М.Швалба (спільно з одним із авторів цієї статті) стосуються методики бібліографування галузевої літератури, зокрема біологічної та сільськогосподарської. Вперше ці ідеї було викладено у міжвузівському науковому збірнику Московського інституту культури [7].

Аналіз досвіду складання галузевих посібників та інформаційних

потреб користувачів свідчить, що основою для науковців конкретних галузей є фактографічна інформація, відбита в предметних рубриках змісту документів, який передається і за допомогою семантичних знакових символів міжнародної формалізованої мови (хімічних формул, таксонів різного рангу, іконографічних одиниць, регіональних ознак тощо). З огляду на це, при складанні біобібліографічних посібників, присвячених ученим у галузі ботанічної, зоологічної чи палеонтологічної систематики (О.Коршикову, О.Матвієнко, Ю.Прокудіну, С.Медведеву, В.Макридіну) вдалося розкрити зміст наукових документів у таксономічному, іконографічному та регіональному аспектах. Найповніше цей досвід узагальнено в статті В.Граммі та М.Швалба «Основные направления научной деятельности С.Медведева» [8]. Їхній погляд на сучасні проблеми створення в Україні біобібліографічного словника природознавців і аграріїв відбито в праці [9].

Були в М.Швалба розробки й з проблем галузевої бібліографії. 1965 р. він виступив на Ломоносовських читаннях у науковій бібліотеці Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова з доповіддю «Отраслевая библиография в области биологических наук и ее координация в университетских библиотеках», де висвітлив тогочасні проблеми координації галузевої бібліографії у вузах країни і запропонував шляхи їх розв'язання [17]. Він навіть готував підручник з галузевої бібліографії, написав робочу програму цього курсу, але працю завершити не вдалося.

Як редактор бібліографічних видань, Михайло Григорович здійснював водночас наукову, літературну й суто бібліографічну редакцію, що рідко трапляється в бібліотечній практиці. Точний науковий добір літератури, чітка систематизація матеріалу, лаконічні змістовні анотації до бібліографічних описів, продумана система необхідних допоміжних бібліографічних покажчиків - усе це може служити взірцем

редакторської роботи. А ще він був авторитетним консультантом для багатьох фахівців Харкова.

Людина надзвичайно скромна, доброзичлива, але й принципова, високопорядна, Михайло Григорович був вірним і надійним товаришем, любив молодь, був її наставником і прекрасним педагогом. Лекції з основ бібліографії та інформатики, з якими він часто виступав перед науковцями й викладачами, аспірантами і студентами, вирізнялися лаконічністю й дохідливістю.

Мало кому відомо, що він був і викладачем біології - готував до вступу в університет багатьох майбутніх біологів.

Михайло Григорович широко любив свою сім'ю. В ній був той затишний мікроклімат, від якого, безперечно, залежали всі творчі здобутки на нелегкій трудовій ниві.

Наукова спадщина М.Швалба - вагомий внесок у розвиток українського бібліотекознавства взагалі і галузевого бібліографознавства зокрема. Найважливіші віхи його діяльності - власні методики бібліографування галузевої літератури, викладання курсу «Основи бібліографії та інформатики» у ХДУ, система бібліографічних посібників з історії університету, різноманітні форми бібліографічного обслуговування тощо. Як патріот свого міста, Михайло Григорович уклав низку бібліографічних посібників, присвячених Слобожанщині та її діячам. Ці видання ввійшли у золотий фонд українознавчої бібліографії.

Не лише зразком мужності та невичерпної доброти була ця людина. Час, доля і внутрішня духовність створили ту неповторну особистість, поруч з якою ми мали щастя працювати.

1. Березюк Н.М., Зайцева С.Б. Доля важка і щаслива: (До 70-річчя М.Г.Швалба) // Харк. ун-т. - 1996. - 10 груд.
2. Вайнер (Уинер) Д. Екологія в Советской России: Архипелаг свободы: заповедники и охрана природы / Пер. с англ. Е.П.Крюковой. Послесл. и ред.

Ф.Р.Штильмарка. - М.: Прогресс, 1991. - 400 с. - Библиогр.: с. 385-397 (306 назв.).

3. Высоцкая З.З. Библиография естественных наук // Библиография советской библиографии, 1980. - М., 1982. - С. XXIV; Библиография советской библиографии, 1983. - М., 1985. - С. XLIV.
4. Грамма В. М. До створення музею наукової книги у Центральній науковій бібліотеці Харківського університету // Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті: Третя наук. конф. з питань музеєзнавства та іст. краєзнавства: Тез. доп. Харків, 23-24 трав. 1995 р. - Х., 1995. - С. 35-36.
5. Грамма В.М., Швалб М.Г. Основні напрями діяльності Центральної наукової бібліотеки Харківського університету по створенню бібліографічних посібників // Показчик бібліографічних видань бібліотеки Харківського університету. 1807-1992 рр. - Х., 1993. - С. 3-13.
6. Грамма В. Н. Библиографические пособия по естественным наукам // Библиографічні посібники УРСР, 1976-1980. - Х., 1985. - С. XXXI-XXXVII.
7. Грамма В.Н., Швалб М.Г. Некоторые проблемы методики библиографоведения биологической литературы // Проблемы дифференциации и интеграции в отраслевой библиографии: Межвуз. сб. науч. тр. / Моск. ин-т культуры. - М., 1992. - С. 109-118.
8. Грамма В. Н., Швалб М.Г. Основные направления научной деятельности С.И.Медведева: (Библиогр. анализ науч. наследия ученого) // Вестн. Харьк. ун-та. - 1990. - № 346. - С. 56-58.
9. Грамма В.М., Швалб М.Г. Теоретичні проблеми створення біобібліографічного словника природознавців і аграріїв // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті. Київ, 12-15 жовт. 1993 р. - К., 1993. - Ч.2. - С. 178-179.
10. Жил рядом ... [Памяти М.Г.Швалба] // Теленеделя. - 1995. - № 42. - С. 4. - Подпись: Коллектив ЦНБ ХГУ.
11. Загуменна В. Почесна відзнака Української бібліотечної асоціації «Бібліографічний посібник року» // Вісн. Книжкової палати. - 1997. - № 1. - С. 11-12.
12. Михаил Григорьевич Швалб: Спи-

сок печат. работ. К 60-летию со дня рождения / Сост.: С.Б.Глибицкая; Библиогр. ред. М.М.Красиков. - Х.: ХГУ, 1986. - 12 с. (100 назв.)

13. Нечаева Н.Т., Медведев С.И. Памяти Владимира Владимировича Станчинского: К истории биоценологии в СССР // Бюл. Моск. о-ва испыт. природы. Отд. биол. - 1977. - Т.82, вып. 6. - С. 103-109.
14. Шахбазов В.Г., Макридин В. П., Глибицкая С.Б. Не было равных: Памяти М.Г.Швалба // Веч. Харьков. - 1995. - 15 июня.
15. Швалб М.Г. Історія університету - наша спільна справа: [Про необхідність збирання у ЦНБ публікацій вчених ХДУ та створення музею книги ун-ту] // Харк. ун-т. - 1964. - 23 берез.
16. Швалб М.Г. Книжки чекають на новосілля // Харк. ун-т. - 1962. - 30 черв.
17. Швалб М. Г. Отраслевая библиография в области биологических наук и ее координация в университетских библиотеках: Ресф. доклада, прочитанного на Ломоносовских чтениях в НБ МГУ // Библиотеки СССР: Опыт работы. - 1965. - Вып. 30. - С. 144.
18. Михаил Григорьевич Швалб: Библиограф. указ. / Сост. С.Б.Глибицкая. -Х.: ЦНБ ХГУ, 1996. - 26 с.
19. Weiner D.K. Models of Nature: Ecology, Conservation and Cultural Revolution in Soviet Russia. - Bloomington and Indianapolis: Indiana Univ Press, 1988. - 312 p.